

Όψεις της κρίσης της ελληνικής οικονομίας

Θανάσης Μανιάτης

1. Εισαγωγή

Η συζήτηση της τρέχουσας κατάστασης της ελληνικής οικονομίας απαιτεί δύο στοιχεία τα οποία σε μεγάλο βαθμό απουσιάζουν από τις κατεστημένες αλλά και από πολλές ετερόδοξες αναλύσεις και αναφορές. Πρώτον, ένα σαφές **θεωρητικό πλαίσιο** μακροχρόνιας αναφοράς έτσι ώστε οι ερμηνείες και οι προτάσεις που διατυπώνονται να μην είναι απλώς περιγραφικές και ως εκ τούτου επιφανειακές και συγκυριακές. Δεύτερον, τη σύνδεση με τις εξελίξεις και τη συγκυρία της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας οικονομίας, καθώς τείνει να λησμονηθεί ότι η τρέχουσα κρίση δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο αλλά μέρος της **παγκόσμιας οικονομικής κρίσης** και ότι στην πραγματικότητα εκδηλώθηκε με καθυστέρηση ενός και πλέον χρόνου στην Ελλάδα. Έτσι, η προσέγγιση της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας στη μακροχρόνια εκδοχή της και ειδικότερα στο πεδίο των θεωριών οικονομικής κρίσης και ανάπτυξης χρησιμοποιείται εδώ για την ανάλυση της μακροχρόνιας πορείας και της τρέχουσας συγκυρίας της ελληνικής οικονομίας, αλλά και της οικονομίας των ΗΠΑ στο βαθμό που η τελευταία εξακολουθεί να καθορίζει και να εκφράζει τις κυρίαρχες τάσεις της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας.

Η καπιταλιστική οικονομία είναι ένα δυναμικό αλλά ταυτόχρονα και αντιφατικό σύστημα. Σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διέρχεται περιόδους άνθησης αλλά και περιόδους στασιμότητας και κρίσης. Οι συχνά μεγάλες εναλλαγές στο ρυθμό μεταβολής της οικονομικής δραστηριότητας ακολουθούν τις διακυμάνσεις στις επενδύσεις και το ρυθμό συσσώρευσης κεφαλαίου, οι οποίες με τη σειρά τους ρυθμίζονται από την κίνηση του ποσοστού κέρδους, της πιο σημαντικής μεταβλητής της κλασικής και μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας. Βασικό επιχείρημα αυτού του άρθρου είναι ότι η σημερινή και η πρόσφατη οικονομική συγκυρία εξηγούνται όπως και η κρίση της δεκαετίας του 1970, σε μεγάλο βαθμό από την πορεία, το επίπεδο και τις διακυμάνσεις του ποσοστού κέρδους, διεθνώς, αλλά και στην ελληνική οικονομία. Όπως είναι γνωστό, η απόδοση του κεφαλαίου που εκφράζεται από το καθαρό ποσοστό κέρδους του ιδιωτικού κεφαλαίου αποτελεί τη συμπύκνωση της εξέλιξης της διανομής εισοδήματος ανάμεσα σε κεφάλαιο και (παραγωγική) εργασία (δηλαδή του ποσοστού υπεραξίας ή ποσοστού εκμετάλλευσης) και της πορείας της τεχνολογικής μεταβολής όπως η τελευταία αποτυπώνεται στην εξέλιξη του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος (δηλαδή της οργανικής ή υλοποιημένης σύνθεσης κεφαλαίου).

Επιπρόσθετα, με δεδομένα τα τρέχοντα οξυμένα δημοσιονομικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας, η δευτερογενής (μετα-δημοσιονομική) διανομή του εισοδήματος όπως προκύπτει έπειτα από την αναδιανεμητική παρέμβαση του κράτους οφείλει επίσης να εξετασθεί. Έτσι, εκτός από το ποσοστό κέρδους, το ποσοστό υπεραξίας και την οργανική σύνθεση κεφαλαίου εξετάζονται το ύψος, το πρόσημο και οι διακυμάνσεις του καθαρού κοινωνικού μισθού για την εργατική τάξη κατά την τελευταία περίοδο, έτσι

ώστε να ανιχνευθεί και να εντοπισθεί η πιθανή σχέση ανάμεσα στα ελλείμματα και το συσσωρευμένο χρέος και την καθαρή δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα. Συνοπτικά, στα παρακάτω ισχυριζόμαστε ότι η κρίση της ελληνικής οικονομίας αποτελεί **μέρος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης** έχοντας προκληθεί από τον ίδιο μηχανισμό, **το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους**. Η κρίση αυτή είναι δομική, συνέχεια και ετεροχρονισμένη εμφάνιση της κρίσης της δεκαετίας του 1970 και γι αυτό δύσκολο να ξεπεραστεί. Από την άλλη πλευρά, η κρίση της ελληνικής οικονομίας εκτός από κρίση υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου και χαμηλής κερδοφορίας είναι επιπρόσθετα **και κρίση συσσώρευσης δημοσίου χρέους**, ένας συνδυασμός που έχει πλέον καταστήσει την αναπαραγωγή του ελληνικού καπιταλισμού ιδιαίτερα προβληματική.

2. Η φύση της τρέχουσας κρίσης

Η ολόπλευρη κρίση του ελληνικού καπιταλισμού που σοβεί από τέλος του 2008 συμπληρώνοντας πλέον πέντε χρόνια συνεχούς και βαθιάς ύφεσης έχει αρκετά κοινά στοιχεία με την παγκόσμια καπιταλιστική κρίση που εκδηλώθηκε ένα χρόνο νωρίτερα, αλλά και κάποιες ιδιαιτερότητες που την καθιστούν δυσανάγνωστη από την πλευρά της οικονομικής ανάλυσης ακόμη και της ετερόδοξης και μαρξιστικής εκδοχής της και γι' αυτό δυσεπίλυτη από την πλευρά της οικονομικής πολιτικής. Τα κοινά στοιχεία έχουν κυρίως να κάνουν με τον θεμελιώδη μηχανισμό δημιουργίας της κρίσης που δεν είναι άλλος από τον μαρξικό νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους. Η συγκεκριμένη μορφή εκδήλωσής του τα τελευταία χρόνια είναι αποτέλεσμα της συσσώρευσης των αντιθέσεων των σύμφυτων με τον τρόπο με τον οποίο έγινε προσπάθεια να αντιμετωπισθεί η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970 σε όλες τις καπιταλιστικές οικονομίες αλλά και στην Ελλάδα, κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού που μεσολάβησε. Για την ελληνική οικονομία ειδικότερα, η κρίση είναι το συνδυασμένο αποτέλεσμα της επανεμφάνισης της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου και της δημοσιονομικής κρίσης που οξύνθηκε από το ξέσπασμα της κρίσης στην πραγματική οικονομία.

Η τρέχουσα κρίση έχει παρουσιασθεί στη βιβλιογραφία και στη δημόσια συζήτηση είτε αποκλειστικά **σαν κρίση του χρηματοπιστωτικού συστήματος** είτε ιδίως στην εγχώρια συζήτηση **σαν κρίση δημοσίου χρέους** του «σπάταλου» ελληνικού κράτους. Όταν η ανάλυση δεν περιορίζεται στη χρηματοπιστωτική σφαίρα και προσπαθεί να εντοπίσει τα αίτια της κρίσης στην «πραγματική» οικονομία, τότε συνήθως περιορίζεται στο επίπεδο της κυκλοφορίας και της διανομής του προϊόντος, δίνοντας έμφαση στην ανισότητα του εισοδήματος και τη στασιμότητα ή τη μείωση των μισθών και του μεριδίου των μισθών που χαρακτηρίζουν τη νεοφιλελεύθερη θεσμική δομή ή τη νεοφιλελεύθερη Κοινωνική Δομή Συσσώρευσης (ΚΔΣ) (Crotty, 2000, Kotz, 2003, 2008). Σύμφωνα με αυτήν την αφήγηση που τείνει να γίνει κυρίαρχη στην ετερόδοξη οικονομική παράδοση και πολιτικά στους κύκλους της αριστεράς, το νεοφιλελεύθερο οικονομικό υπόδειγμα υποσκάφηκε και κατέρρευσε από την τάση για **υποκατανάλωση ή έλλειψη ενεργού ζήτησης** που προέκυψε λόγω της στασιμότητας ή μείωσης των μισθών και της αγοραστικής δύναμης της πλειοψηφίας του πληθυσμού. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι ενώ η ίδια θεωρητική προσέγγιση επικαλείται ως γενεσιουργό μηχανισμό

της τρέχουσας κρίσης τη μείωση των μισθών και άρα τη χαμηλή ζήτηση (Kotz, 2009), αντίθετα, για την πρώτη μεταπολεμική «ρυθμισμένη» Κοινωνική Δομή Συσσώρευσης της «χρυσής εποχής» ισχυρίστηκε ότι κατέρρευσε στη δεκαετία του 1970 λόγω της υπερβολικής αύξησης των μισθών που προκάλεσε η αυξημένη δύναμη της εργατικής τάξης στις ευνοϊκές για αυτήν συνθήκες του σύγχρονου καπιταλισμού (Glyn and Sutcliffe, 1972, Weisskopf, 1979, Bowles *et al.*, 1986)¹.

Πιο συγκεκριμένα, παρατηρούμε ότι οι αναλύσεις από το χώρο της αριστεράς στην καλύτερη περίπτωση εστιάζουν στην πτώση του μεριδίου των μισθών, στις αυξανόμενες ανισότητες, και στο κενό ζήτησης που προκαλούν, εξαντλώντας εκεί την επαφή τους με τη μαρξιστική προβληματική, εφαπτόμενες με την κενυσιανή θεωρία και τις αρκετά συγγενείς με αυτήν μαρξιστικές και ριζοσπαστικές θεωρίες υποκατανάλωσης. Σε ιστορική βάση, ο θεμελιώδης μηχανισμός δημιουργίας της κρίσης τοποθετείται αρχικά στη σφαίρα της διανομής (ανισότητες, μείωση μεριδίου μισθών) και μεταφέρεται έπειτα στη σφαίρα της κυκλοφορίας (έλλειψη επαρκούς ενεργού ζήτησης).² Σε πιο μακροπρόθεσμη βάση θα λέγαμε ότι βρίσκουμε στη σχετική βιβλιογραφία μια μετάβαση από τον Ρικάρντο, δηλαδή τη νέο-ρικαρντιανή προσέγγιση της «συμπίεσης των κερδών» από τους μισθούς (η κυρίαρχη ερμηνεία της κρίσης της δεκαετίας του 1970) στον Κένυς (η ανεπαρκής ενεργός ζήτηση ως ερμηνεία της κρίσης της δεκαετίας του 2000) ή ακόμη πιο μακροπρόθεσμα την **παλινδρόμηση** από τη Μεγάλη Ύφεση και τον Κένυς (στη δεκαετία του 1930), στην κρίση στασιμοπληθωρισμού και τον Ρικάρντο (δεκαετία του 1970), και πάλι στον Κένυς (δεκαετία του 2000).

Όμως, αν εξετάσουμε βαθύτερα, δηλαδή τις εξελίξεις στη σφαίρα της παραγωγής, τη δομή και την εξέλιξη της σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας είτε της πιο αναπτυγμένης στον κόσμο όπως των ΗΠΑ, είτε της ελληνικής οικονομίας, τότε εμφανίζεται μια διαφορετική και πιο αποκαλυπτική εικόνα από την πορεία της κερδοφορίας του κεφαλαίου και της συσσώρευσης κεφαλαίου. Όπως παρατηρεί ο Shaikh (2011) παρά τις μερικές φορές δραματικές μεταβολές σε θεσμούς, ρυθμίσεις και τη κατάσταση της ταξικής πάλης, δομικές, συστημικές κρίσεις εξακολουθούν να εμφανίζονται κάθε 30-40 χρόνια. Αυτές οι επαναλαμβανόμενες κρίσεις είναι αναπόφευκτες για όσο διάστημα το οικονομικό σύστημα βασίζεται στην αρχή και το κίνητρο του κέρδους. Η επανάληψη των κρίσεων οφείλει να αναζητηθεί σε μια κοινή αιτία/παράγοντα. Καθώς η συσσώρευση κεφαλαίου βασίζεται στην **κερδοφορία του κεφαλαίου**, οι προσδιοριστικοί παράγοντες του ποσοστού κέρδους πρέπει να εξετασθούν λεπτομερειακά για να κατανοηθούν οι διαφορετικές φάσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

3. Οι τρεις διαστάσεις της κρίσης: διεθνής, ελληνική, δημοσιονομική

¹ Δες Moseley (1988), Shaikh (1987) και Shaikh and Tonak (1994) για τη θεωρητική και εμπειρική αμφισβήτηση αυτής της θεωρίας και μια διαφορετική ερμηνεία της κρίσης βασισμένη στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.

² Για ένα τέτοιο παράδειγμα στην ελληνική βιβλιογραφία δες Λάσκος και Τσακαλώτος (2011, σελ. 63, 114).

Στο τμήμα αυτό εξετάζουμε τις τρεις διαστάσεις που οριοθετούν την καταγωγή, τη μορφή και το περιεχόμενο της τρέχουσας κρίσης της ελληνικής οικονομίας δηλαδή α) τη διεθνή οικονομική κρίση, β) την κρίση κερδοφορίας και συσσώρευσης κεφαλαίου στην ελληνική οικονομία και γ) την κρίση των δημοσίων οικονομικών στην Ελλάδα.

Η εξέλιξη της μεταπολεμικής οικονομίας των ΗΠΑ χρησιμοποιείται στο αμέσως επόμενο τμήμα για τη συζήτηση της φύσης της τρέχουσας κρίσης σε παγκόσμιο επίπεδο.

3α. Η οικονομία των ΗΠΑ στη μεταπολεμική περίοδο: «χρυσή εποχή», στασιμοπληθωρισμός, νεοφιλελευθερισμός, κρίση

Όπως φαίνεται στο διάγραμμα 1 και στον πίνακα 1 (ο οποίος περιλαμβάνει στοιχεία και για άλλες αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες) οι διαφορετικές φάσεις της μεταπολεμικής ιστορίας της οικονομίας των ΗΠΑ προβάλλουν ανάγλυφα από τη διαχρονική συμπεριφορά του ποσοστού κέρδους είτε στον συνολικό ιδιωτικό τομέα (private sector) είτε στον εταιρικό τομέα (corporate sector). Η πρώτη περίοδος, αυτή της «χρυσής εποχής» χαρακτηρίστηκε από μεγάλα ποσοστά κέρδους, και μεγάλους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ κατά κεφαλή. Η συσσώρευση κεφαλαίου κατά τη διάρκεια της «χρυσής εποχής» οδήγησε από ένα σημείο και έπειτα στην ραγδαία άνοδο της οργανικής ή υλοποιημένης σύνθεσης κεφαλαίου (K/Y), (βλέπε διάγραμμα 2) το βασικό στοιχείο πίσω από την κρίση σύμφωνα με το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους.³ Σε συνδυασμό με τη μείωση του μεριδίου των κερδών (όπως φαίνεται στο διάγραμμα 3, το ποσοστό υπεραξίας ήταν σταθερό, η μείωση οφειλόταν στην αύξηση της μη παραγωγικής εργασίας που μειώνει την υπεραξία σε σχέση με τα κέρδη) το αποτέλεσμα ήταν ότι το ποσοστό κέρδους μειώθηκε σημαντικά κατά την περίοδο της κρίσης 1966-1982. Η κρίση κερδοφορίας εκτός από τα συνηθισμένα επακόλουθα κρισιακά φαινόμενα όπως μείωση των επενδύσεων, στασιμότητα και ύφεση στην παραγωγή, αύξηση της ανεργίας, συνοδεύθηκε και από σοβαρές πληθωριστικές πιέσεις, δηλαδή στασιμοπληθωρισμό.

Πίνακας 1: Μέσοι ετήσιοι ρυθμοί μεταβολής παραγωγικότητας εργασίας (y) και ΑΕΠ κατά κεφαλή.

<i>ΑΕΠ κατά κεφαλή</i>	<i>1960-69</i>	<i>1970-80</i>	<i>1980-90</i>	<i>1990-2000</i>	<i>2000-2005</i>	<i>2000-2010</i>
ΗΠΑ	3.3	2.4	2.6	2.2	1.5	0.8
Ιαπωνία	9.0	2.8	3.9	0.8	1.2	0.8
Γερμανία	3.5	2.8	2.0	1.3	0.4	1.0
G-7	3.8	2.1	1.9	1.4	1.2	0.7
Αναπτυγμένες οικονομίες		2.7	2.2	1.8	1.4	1.1
Αναπτυγμένες οικονομίες (Ευρώπη)	---					
Αναπτυγμένες οικονομίες		2.6	2.6	1.9	1.5	1.0

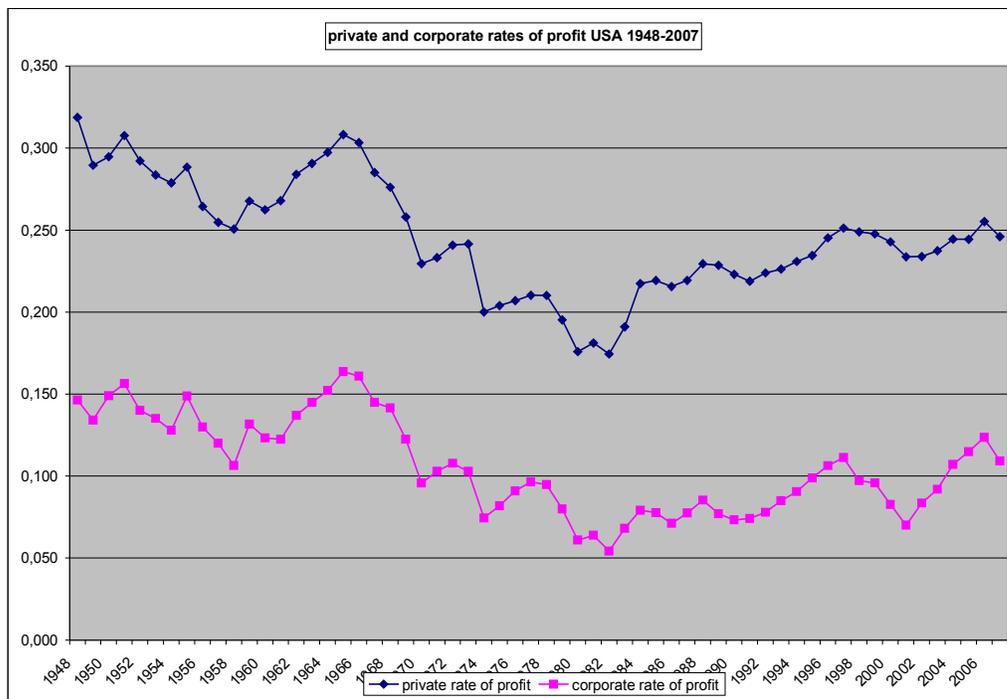
³ Δες το παράρτημα για τον ορισμό των μεταβλητών που συζητούνται στο άρθρο.

Παραγωγικότητα εργασίας ($\gamma = \text{ΑΕΠ}/L$)	1960- 69	1970- 80	1980-90	1990- 2000	2001- 2007	2007- 2009
ΗΠΑ	2.4	1.6	1.45	1.8	2.0	1.4
Ιαπωνία	8.6	4.3	4.1	2.1	2.1	-0.9
Γερμανία	4.2	3.8	2.35	2.15	1.6	-1.3
ΕΕ-12	5.1	2.9	2.1	2.0	1.3	-0.1
G-7	4.8	2.9	2.25	2.1	1.8	0.1

Πηγή: UNCTAD, Brenner, 2006: OECD Stats

Αυτό συνέβη καθώς το κράτος σε πρώτη φάση προσπάθησε να καταπολεμήσει την κρίση με επεκτατική δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, αλλά επειδή το πρόβλημα δεν είχε να κάνει με έλλειψη ενεργού ζήτησης, η αύξηση της τελευταίας οδήγησε σε αύξηση των τιμών.

Διάγραμμα 1: Καθαρό ποσοστό κέρδους (r) στην ιδιωτική οικονομία και στον εταιρικό τομέα, ΗΠΑ 1948-2007

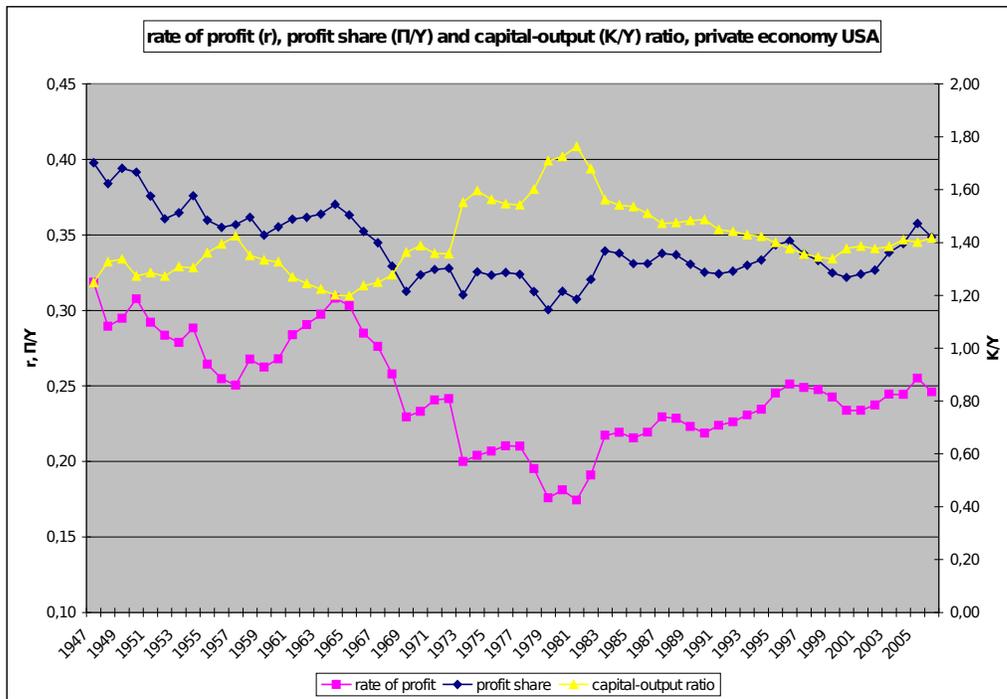
Πηγή: Maniatis (2012)

Η απάντηση του συστήματος στην κρίση εγκαινίασε την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού με την ολόπλευρη επίθεση του κεφαλαίου και του κράτους στο εισόδημα, τις κοινωνικές παροχές, την απασχόληση και τις εργασιακές συνθήκες της εργατικής τάξης. Όμως, η (σημαντική έστω) αύξηση του ποσοστού εκμετάλλευσης είναι μόνο η μια από τις δυο συνθήκες που πρέπει να πληρούνται για το οριστικό ξεπέρασμα μιας βαθιάς κρίσης και την έναρξη μιας νέας περιόδου ικανοποιητικής ανάπτυξης. Στις

αρχές της δεκαετίας του 1980, η άλλη συνθήκη, η καταστροφή ή απαξίωση μεγάλου μέρους του αποθέματος του παγίου κεφαλαίου κρίθηκε ότι ήταν αδύνατη καθώς το σύστημα δεν μπορούσε πολιτικά να ανταπεξέλθει σε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες παρόμοιες με αυτές της Μεγάλης Ύφεσης, όταν μεγάλες μάζες αμφισβήτησαν την αποτελεσματικότητα και εν τέλει τη χρησιμότητα και τη βιωσιμότητα του καπιταλιστικού συστήματος συνολικά.

Έτσι, όπως φαίνεται στα διαγράμματα 2 και 3, η θεαματική άνοδος του ποσοστού υπεραξίας (S/V) (και του λόγου κερδών-μισθών, Π/W) δεν ήταν αρκετή για να εξασφαλίσει την πλήρη ανάκαμψη του ποσοστού κέρδους, καθώς ο λόγος κεφαλαίου-προϊόντος (K/Y) μειώθηκε μεν αλλά όχι σε επίπεδα που θα επέτρεπαν την επαναφορά της κερδοφορίας του κεφαλαίου στα επίπεδα της «χρυσής εποχής».

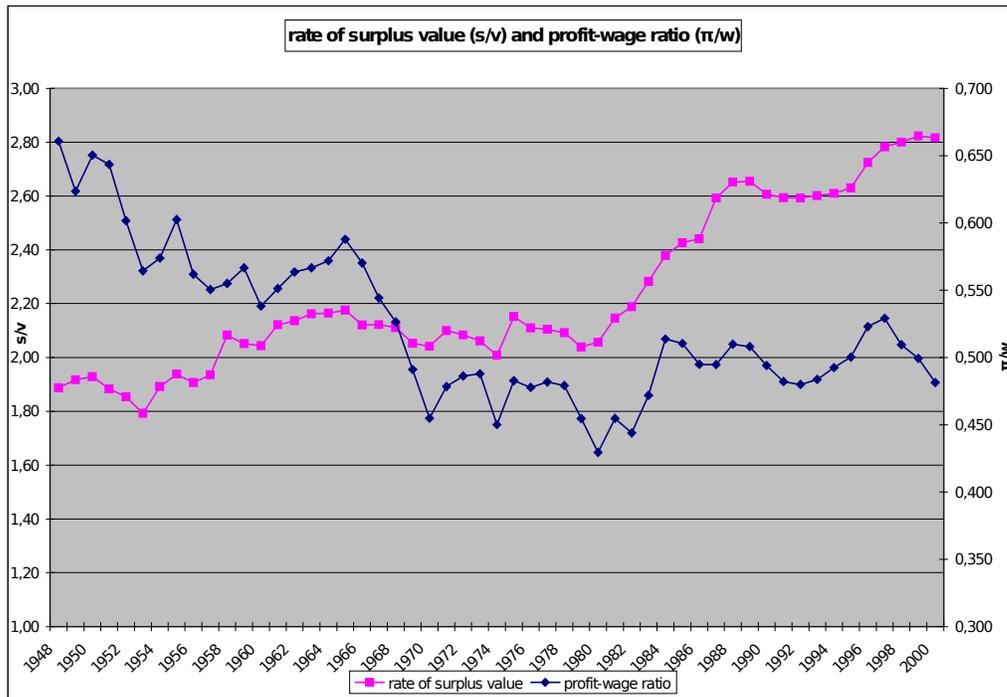
Διάγραμμα 2: Μερίδιο κερδών (Π/Y), οργανική σύνθεση κεφαλαίου (K/Y) και ποσοστό κέρδους (r), ΗΠΑ 1948-2007

Πηγή: Maniatis (2012)

Η μερική μόνο ανάκαμψη του ποσοστού κέρδους βασισμένη μάλιστα σχεδόν αποκλειστικά στην αύξηση του ποσοστού υπεραξίας είναι το κλειδί για την κατανόηση και την αποτίμηση της περιόδου του νεοφιλελευθερισμού (1983-2007). Όπως έγκαιρα είχε υποστηρίξει ο Brenner (1998, 2006) πριν από την εκδήλωση της τρέχουσας κρίσης η περίοδος αυτή («long downturn» ή «μεγάλη κάμψη») χαρακτηρίστηκε από χαμηλά/ανεπαρκή ποσοστά κέρδους στη μεταποίηση και στο σύνολο της οικονομίας, χαμηλή επενδυτική δραστηριότητα και συσσώρευση κεφαλαίου, επομένως και χαμηλούς ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας, οικονομική στασιμότητα, στάσιμους ή και μειούμενους πραγματικούς μισθούς, και διατήρηση των ποσοστών ανεργίας σε ψηλά επίπεδα.

Διάγραμμα 3: Ποσοστό υπεραξίας (S/V) και λόγος κερδών-μισθών (Π/W), ΗΠΑ 1948-2007

Πηγή: Maniatis (2012)

Γενικά, οι οικονομικές επιδόσεις της περιόδου του νεοφιλελευθερισμού ήταν σαφώς κατώτερες των αντίστοιχων της «χρυσής εποχής». Όμως παρά το εμφανές αυτό γεγονός, η σημαντική συγκέντρωση πλούτου στα πολύ ψηλά εισοδηματικά κλιμάκια και η έξαρση της πολυτελούς κατανάλωσης (αλλά και η κατάρρευση των οικονομιών του «υπαρκτού σοσιαλισμού») οδήγησαν την αριστερά και αρκετούς ριζοσπάστες οικονομολόγους να θεωρήσουν ότι οι οικονομικές επιδόσεις του συστήματος στην περίοδο του νεοφιλελευθερισμού ήταν ικανοποιητικές. Σύμφωνα με αυτήν τη θεώρηση, το μόνο σημαντικό μειονέκτημα του οικονομικού υποδείγματος αυτής της περιόδου ήταν η απουσία μιας «δίκαιης» διανομής του προϊόντος. Υποστηρίχθηκε μάλιστα για αρκετό καιρό ότι η αναδιανομή σε όφελος της εργασίας (που θα ήταν το τελικό αποτέλεσμα της υιοθέτησης επεκτατικής νομισματικής κυρίως αλλά και δημοσιονομικής πολιτικής για την αύξηση της απασχόλησης) θα ήταν ευεργετική για την πιο αποδοτική λειτουργία της οικονομίας (αν και όχι πάντα διατυπωμένο ρητά, το επιχείρημα ήταν ότι η συνεργασία των «κοινωνικών εταίρων» θα ενίσχυε σημαντικά το ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας) ωφελώντας τελικά όλες τις κοινωνικές τάξεις.

Χρηματοπιστωτικοποίηση, «φούσκες» και επιδράσεις πλούτου: Μια από τις συνέπειες της χαμηλής κερδοφορίας ήταν η στροφή του κεφαλαίου από το χώρο της παραγωγής ολοένα και περισσότερο προς τις χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες. Η τάση αυτή ήταν ήδη

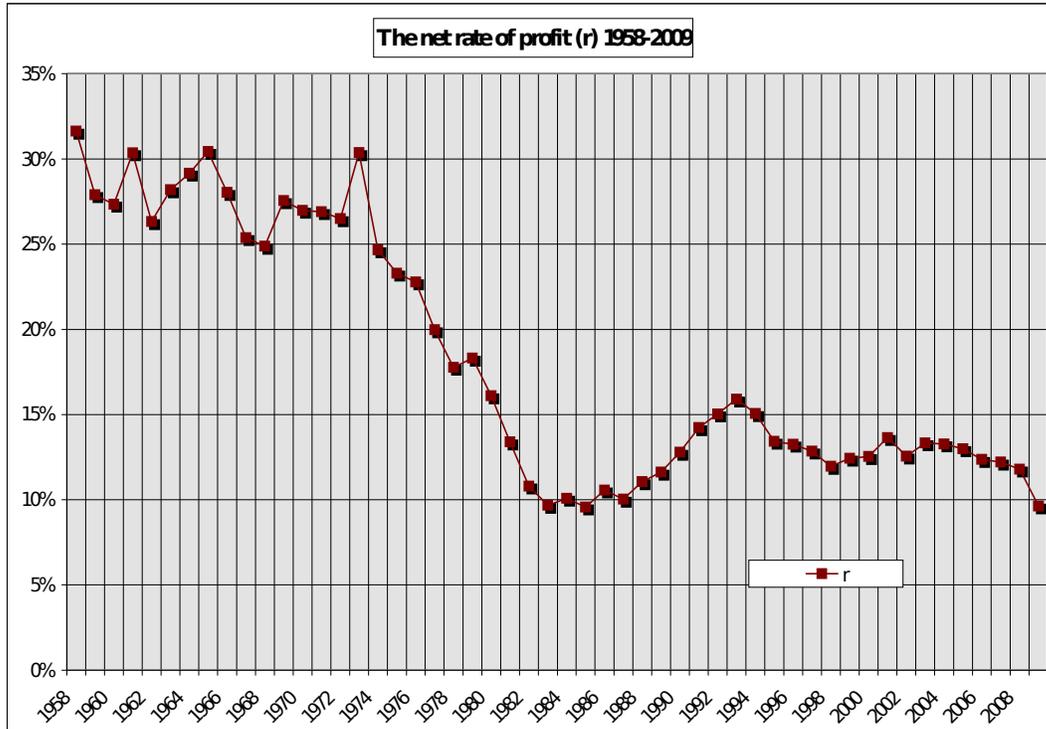
εμφανής από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 ενισχύθηκε όμως σημαντικά από τη νομισματική επέκταση και τις ρυθμίσεις που αύξησαν τη δυνατότητα δανεισμού (easy credit) που εντάθηκαν μετά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1990, καθώς η προηγούμενη πενταετία παρουσίασε απογοητευτικές οικονομικές επιδόσεις. Ήδη όμως το ποσοστό κέρδους είχε αρχίσει να μειώνεται και πάλι μετά το 1997 με αποτέλεσμα η διόγκωση του πλασματικού κεφαλαίου (fictitious capital) και η προσωρινή αυτονόμησή του από το πραγματικό κεφάλαιο και τα κέρδη που αυτό δημιουργούσε να οδηγήσει στη δημιουργία της «φούσκας» του χρηματιστηρίου και της «νέας οικονομίας» αρχικά (dot.com bubble), και μετά το 2001 στη «φούσκα» του τομέα των κατοικιών. Έτσι στην πράξη, επειδή η χαμηλή κερδοφορία σήμαινε χαμηλές επενδύσεις, η μόνη θετική επίδραση στη συνολική ζήτηση ήταν η αύξηση της καταναλωτικής ζήτησης που προήλθε από τις προσωρινές και πλασματικές «επιδράσεις πλούτου» (“wealth effects”) που δημιούργησαν οι χρηματοπιστωτικές «φούσκες». Όταν οι τελευταίες εξαερώθηκαν καθώς το πλασματικό κεφάλαιο διέρρηξε τα όρια της σχέσης του με το πραγματικό κεφάλαιο, τότε η μοναδική αιτία της αναιμικής έστω ανάκαμψης εξέλιπε, συνολική ζήτηση μειώθηκε, και η κερδοφορία του κεφαλαίου μειώθηκε ραγδαία εγκαινιάζοντας τη νέα περίοδο της κρίσης που διαρκεί μέχρι σήμερα. Ουσιαστικά όμως πρόκειται για την επανεμφάνιση της προηγούμενης κρίσης καθώς έχει προκληθεί από τις ίδιες θεμελιώδεις αιτίες με αυτήν (δηλαδή την ανεπαρκή κερδοφορία σε σχέση με το συνολικό επενδύμενο κεφάλαιο).

3β. Συσσώρευση κεφαλαίου, κερδοφορία και κρίση στην ελληνική οικονομία

Η σοβαρή κρίση της ελληνικής οικονομίας που έχει κάνει προβληματική την ίδια την αναπαραγωγή του συστήματος αποτελεί το συνδυασμένο αποτέλεσμα της δράσης του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, και της συσσώρευσης τεράστιου δημοσίου χρέους (σε σχέση με το ΑΕΠ) το οποίο ιδίως στις συνεχιζόμενες συνθήκες βαθιάς ύφεσης και κρίσης, έχει καταστεί μη βιώσιμο, απαιτώντας ριζικές ενέργειες για τη διαχείριση και λύση του προβλήματος.

Η ελληνική οικονομία κατά τη μεταπολεμική περίοδο ακολούθησε μια παρόμοια πορεία με αυτήν των ΗΠΑ και των άλλων αναπτυσσόμενων οικονομιών, με κάποιες χρονικές υστερήσεις συνήθως πενταετούς διάρκειας στην εναλλαγή των διαφόρων φάσεων της κερδοφορίας (βλέπε διάγραμμα 4) και της διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου.

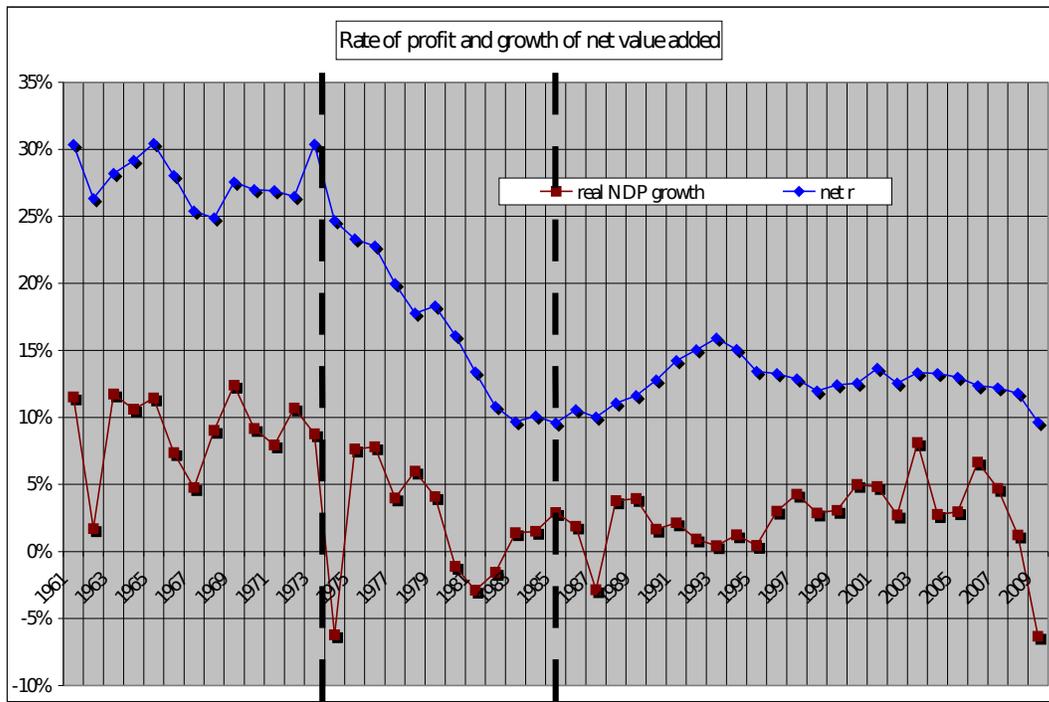
Διάγραμμα 4: Ποσοστό κέρδους (r) στην ελληνική οικονομία 1958-2009

Πηγή: Maniatis and Passas (2012)

Η στενή συσχέτιση της κερδοφορίας του κεφαλαίου και της συνολικής επίδοσης της ελληνικής οικονομίας φαίνεται στο διάγραμμα 5, ενώ με βάση τη διαχρονική συμπεριφορά του ποσοστού κέρδους μπορούμε να διακρίνουμε τρεις φάσεις της μεταπολεμικής διαδικασίας ανάπτυξης και συσσώρευσης κεφαλαίου πριν από την εκδήλωση της τρέχουσας κρίσης: α) την περίοδο 1958-1974 που μπορεί να χαρακτηριστεί ως η «χρυσή εποχή» της καπιταλιστικής συσσώρευσης με υψηλά ποσοστά κέρδους και ρυθμούς μεγέθυνσης του προϊόντος, β) την περίοδο του στασιμοπληθωρισμού 1974-1985 όταν η διεθνής οικονομική κρίση έφτασε και στην Ελλάδα με το ποσοστό κέρδους να μειώνεται σημαντικά και την οικονομική ανάπτυξη να μειώνεται επίσης, παρότι παρέμεινε σε υψηλότερα επίπεδα από αυτά των άλλων αναπτυγμένων χωρών, γ) την περίοδο της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης, 1986 -2007 που χαρακτηρίστηκε από την μερική ανάκαμψη του ποσοστού κέρδους και μέτριους ρυθμούς ανάπτυξης. Η κρίση που εκδηλώθηκε από το 2008 και ήδη διανύει τον πέμπτο χρόνο της έχει οδηγήσει σωρευτικά σε απώλειες του πραγματικού ΑΕΠ πάνω από 15%.

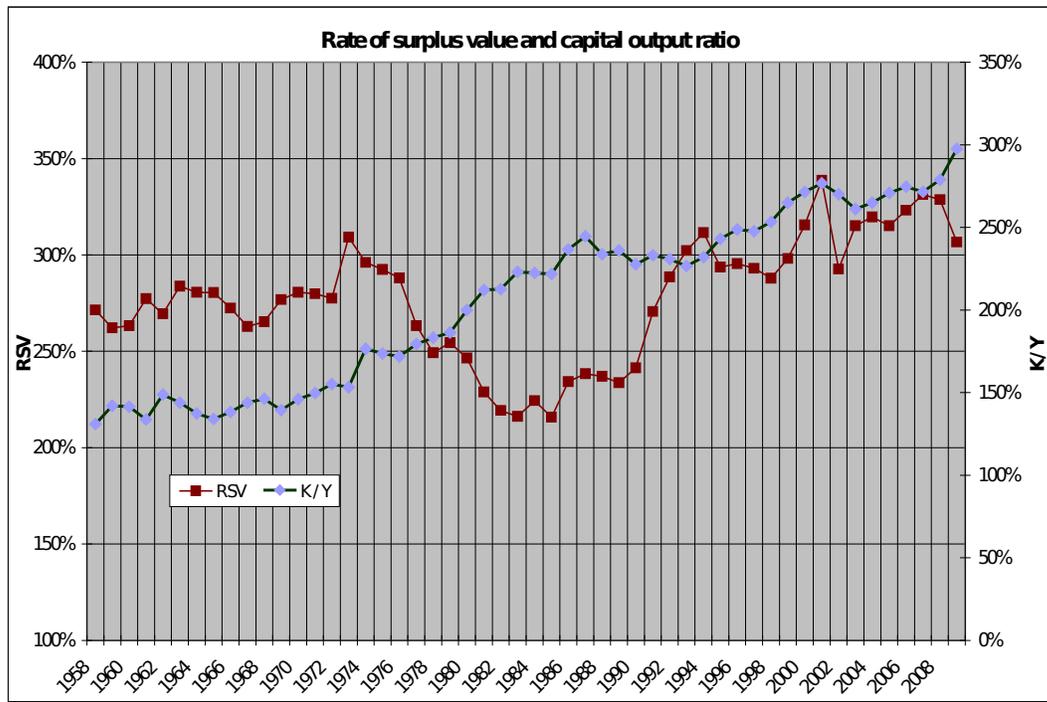
Διάγραμμα 5: Ποσοστό κέρδους (r) και ρυθμός μεταβολής ΑΕΠ, Ελλάδα, 1961-2009.

Πηγή: Maniatis and Passas (2012)

Κατά τη διάρκεια της «χρυσής εποχής» τα μεγάλα ποσοστά κέρδους, που μεταφράστηκαν σε έντονη επενδυτική δραστηριότητα και ραγδαία ανάπτυξη, ήταν το αποτέλεσμα ενός μεγάλου και με ανοδική τάση ποσοστού υπεραξίας (και μεριδίου κερδών) και ενός μέτρια αυξανόμενου λόγου κεφαλαίου προϊόντος (βλέπε διάγραμμα 6). Η περίοδος της μεταπολίτευσης επέτρεψε στην εργατική τάξη να διεκδικήσει με επιτυχία αυξήσεις σε μισθούς, που το σύστημα ήταν υποχρεωμένο να παραχωρήσει στην προσπάθεια του να νομιμοποιηθεί εκ νέου μετά την επτάχρονη στρατιωτική δικτατορία. Το συνδυασμένο αποτέλεσμα της συνεχιζόμενης αύξησης του λόγου κεφαλαίου προϊόντος, της αύξησης των μισθών και άρα της μείωσης του ποσοστού υπεραξίας και του μεριδίου των κερδών (βλέπε διάγραμμα 7) ήταν η ραγδαία πτώση του ποσοστού κέρδους για την περίοδο 1974 - 1986. Οι κεϋνσιανές πολιτικές τόνωσης της ζήτησης που ακολουθήθηκαν την περίοδο αυτή, αφενός δεν οδήγησαν σε αύξηση του προϊόντος καθώς το πρόβλημα δεν ήταν η επαρκής ενεργός ζήτηση αλλά η υπερσυσσώρευση κεφαλαίου, αφετέρου δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για αυξήσεις των τιμών, δηλαδή την εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού (stagflation).

Διάγραμμα 6: Ποσοστό υπεραξίας (S/V) και λόγος κεφαλαίου-προϊόντος (K/Y), Ελλάδα 1958-2009

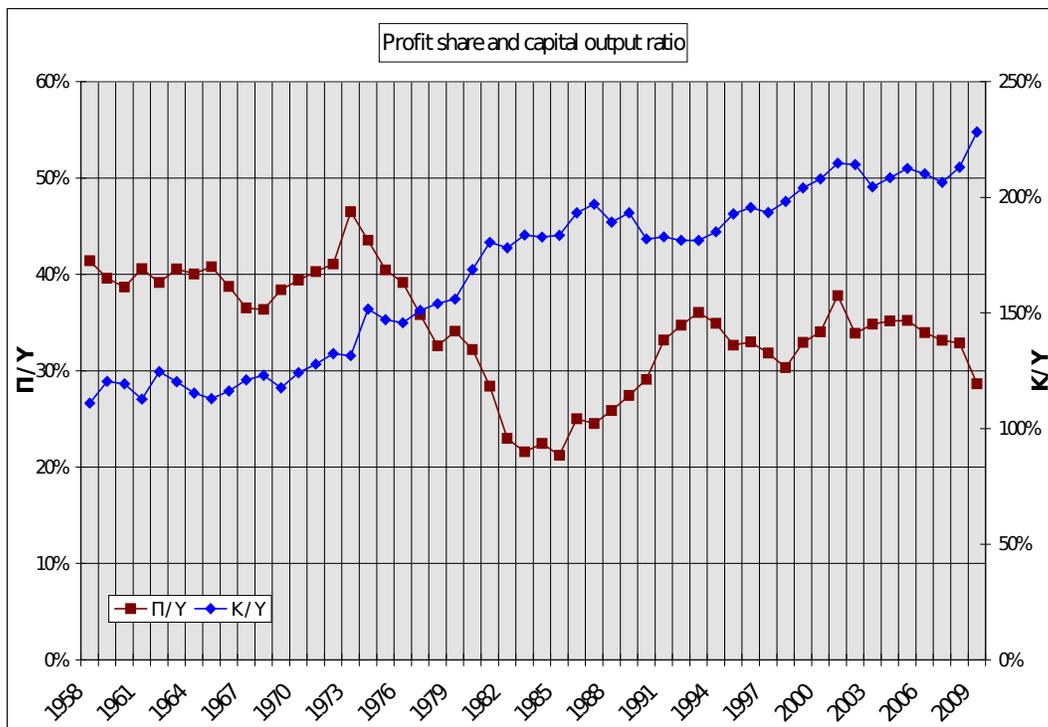
Πηγή: Maniatis and Passas (2012)

Η αντεπίθεση του κεφαλαίου και του κράτους σε βάρος της μισθωτής εργασίας ξεκίνησε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 στις ΗΠΑ και το ΗΒ, ενώ στην Ελλάδα αυτό συνέβη μετά το 1985 και τη δεύτερη εκλογική επικράτηση του ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερα δε μετά το 1990, επί κυβερνήσεων Νέας Δημοκρατίας. Τα χαρακτηριστικά της ήταν τα ίδια: μεγάλη αύξηση του ποσοστού υπεραξίας που συνεχίζεται μέχρι σήμερα και του μεριδίου των κερδών σε μια προσπάθεια να αποκατασταθεί η κερδοφορία του κεφαλαίου σε επίπεδα αντίστοιχα εκείνων της «χρυσής εποχής». Όμως, η συνέχιση της ανοδικής τάσης του λόγου κεφαλαίου προϊόντος, καθώς ούτε στην Ελλάδα ήταν εφικτό να αφηθεί η κρίση να λειτουργήσει εκκαθαριστικά καταστρέφοντας ή απαξιώνοντας μεγάλο μέρος του αποθέματος παγίου κεφαλαίου εμπόδιζε το ποσοστό κέρδους να ανακάμψει σημαντικά. Αυτό μεταφράστηκε σε χαμηλό ρυθμό επενδύσεων και αντίστοιχα χαμηλούς ρυθμούς μεταβολής του προϊόντος ιδίως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990. Όπως και στην παγκόσμια οικονομία μετά το 1995, έτσι και στην Ελλάδα η όποια ανάπτυξη επιτεύχθηκε είχε να κάνει με τις δύο διαδοχικές «φούσκες» στις τιμές περιουσιακών στοιχείων οι οποίες δημιούργησαν «επιδράσεις πλούτου» (“wealth effects”) και τόνωσαν την καταναλωτική ζήτηση.⁴ Εδώ σημαντικό ρόλο έπαιξε και η αυξημένη δυνατότητα δανεισμού των νοικοκυριών οποιουδήποτε εισοδήματος και τα χαμηλά επιτόκια μετά την

⁴ Ο Brenner (2006) τις ονομάζει “asset price Keynesianism” και οι Bellofiore and Halevi (2010) “privatized financial Keynesianism”.

είσοδο της χώρας στην ευρωζώνη το 2002. Η ευκολία δανεισμού είχε να κάνει και με καταναλωτικά αλλά και με στεγαστικά δάνεια, παρότι ο συνολικός δανεισμός των ελληνικών νοικοκυριών και ως προς το συνολικό τους εισόδημα, και ως προς το ΑΕΠ παρέμεινε σε χαμηλότερα επίπεδα από αυτά των άλλων αναπτυγμένων οικονομιών. Και στην περίπτωση της Ελλάδας όμως, μόλις εξαλείφθηκε και μάλιστα απότομα από τη διάχυση της διεθνούς κρίσης, η τόνωση της ζήτησης από την ιδιωτική κατανάλωση, οι αδυναμίες της «πραγματικής» οικονομίας δηλαδή η χαμηλή κερδοφορία, και η αναμικτή συσσώρευση κεφαλαίου φανερώθηκαν με ιδιαίτερα έντονο τρόπο. Τα γνωστά κρισιακά φαινόμενα που συνοδεύουν την πτώση του ποσοστού κέρδους κάτω από ένα ορισμένο επίπεδο ακολούθησαν: ραγδαία μείωση των ιδιωτικών επενδύσεων, μαζικές χρεωκοπίες επιχειρήσεων, αύξηση της ανεργίας, αυξημένη ζήτηση χρήματος για εξυπηρέτηση δανειακών υποχρεώσεων, αύξηση των επιτοκίων ή στενότητα στην προσφορά δανειακών κεφαλαίων, μείωση των φορολογικών εσόδων, αύξηση των κρατικών δαπανών (για επιδόματα ανεργίας, κατάπτωση εγγυήσεων, κα), άρα αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Η μείωση της συνολικής ζήτησης από την πτώση της επένδυσης και της ιδιωτικής κατανάλωσης παρά την επίδραση των «αυτόματων σταθεροποιητών» και σε περιβάλλον μειωμένης διεθνούς ζήτησης μειώνει παραπέρα τις επενδύσεις συνεχίζοντας και επιδεινώνοντας τον φαύλο κύκλο της καθοδικής οικονομικής δραστηριότητας.

Διάγραμμα 7: Μερίδιο κερδών (Π/Υ) και λόγος κεφαλαίου-προϊόντος (Κ/Υ), Ελλάδα 1958-2009

Πηγή: Maniatis and Passas (2012)

3γ. Δημοσιονομική κρίση κοινωνικός μισθός και εργατική τάξη στην Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη

Εκτός από τη βασισμένη στο δανεισμό και τις «επιδράσεις πλούτου» αυξημένη ιδιωτική κατανάλωση, μια άλλη πηγή τόνωσης της συνολικής ζήτησης κατά τη διάρκεια της νεοφιλελεύθερης περιόδου χαμηλής κερδοφορίας, αναιμικής συσσώρευσης κεφαλαίου και μέτριας ανάπτυξης ήταν (ή θα μπορούσε να ήταν) τα συστηματικά δημοσιονομικά ελλείμματα, τα οποία έχουν οδηγήσει στο γνωστό πρόβλημα του διογκωμένου δημοσίου χρέους σε σχέση με το ΑΕΠ της χώρας. Έτσι κι αλλιώς, μια ανάλυση της σημερινής κατάστασης της ελληνικής οικονομίας δεν θα μπορούσε να είναι πλήρης αν δεν συμπεριελάμβανε κάποια αναφορά στο πρόβλημα των δημοσίων ελλειμμάτων και του υψηλού λόγου χρέους προς ΑΕΠ, ένα πρόβλημα που ακόμη εκτυλίσσεται και έχει εξελιχθεί σε μοχλό των οικονομικών εξελίξεων. Αυτή η συζήτηση γίνεται πιο αναγκαία καθώς όπως υπάρχει σε μερίδα της βιβλιογραφίας η τάση να παρουσιάζεται η τρέχουσα κρίση αποκλειστικά σαν κρίση του χρηματοπιστωτικού τομέα, το ίδιο υπαρκτή είναι και η τάση που αντιλαμβάνεται την τρέχουσα κρίση αποκλειστικά ή κυρίως σαν κρίση δημοσίου χρέους. Μάλιστα, αυτή η οπτική θεωρώντας το «σπάταλο κράτος» υπεύθυνο για τα ελλείμματα, και δικαιολογώντας έτσι τα μέτρα λιτότητας ως απαραίτητα για τη διόρθωση των δημοσιονομικών ισορροπιών τείνει είτε ρητά είτε έμμεσα να θεωρεί τις κοινωνικές μεταβιβάσεις και παροχές που απευθύνονται στην εργατική τάξη σαν την θεμελιώδη αιτία δημιουργίας και εμφάνισης της κρίσης.⁵

Επομένως, σε αυτό το σημείο η συζήτηση οφείλει να γίνει πιο συγκεκριμένη και να εξετάσει μεταξύ άλλων την ταξική δομή του κρατικού προϋπολογισμού έτσι ώστε να αποκαλυφθεί η σχέση των δημοσίων δαπανών, των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και του δημοσίου χρέους με το εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζουμε συνοπτικά, τρία ζητήματα που σχετίζονται με τη δημοσιονομική δομή της ελληνικής οικονομίας και τη σχέση της με α) τη δημιουργία των δημοσιονομικών ανισορροπιών και συστηματικών ελλειμμάτων, β) την καθαρή δημοσιονομική θέση και το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης, και γ) με το επίπεδο της συνολικής ζήτησης.

Για το πρώτο ζήτημα, παρατηρούμε στον πίνακα 2 ότι οι δημόσιες δαπάνες και στην Ελλάδα αλλά και στην Ισπανία και την Πορτογαλία (που συμπεριλαμβάνονται στις χώρες με σοβαρά δημοσιονομικά ελλείμματα και χρέη όπως φαίνεται στα διαγράμματα 8 και 9) είναι χαμηλότερες του μέσου όρου των χωρών της ΕΕ-15 για την πρόσφατη δεκαετία 1995-2009. Για την ίδια περίοδο, οι μισθοί των δημοσίων υπαλλήλων ως ποσοστό του ΑΕΠ για όλες τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες εκτός της Γαλλίας ταυτίζονται σχεδόν με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Αντίθετα, τα συνολικά (φορολογικά) έσοδα στην Ελλάδα αλλά και στην Πορτογαλία και στην Ισπανία υστερούν σημαντικά του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Συνεπάγεται ότι τα δημόσια ελλείμματα των χωρών αυτών και ιδίως της Ελλάδας είναι το αποτέλεσμα της μικρής υστέρησης των δαπανών τους σε

⁵ Με αυτήν την έννοια επαναφέρει το επιχείρημα των κυρίαρχων τάξεων ότι είτε οι αγοραίοι μισθοί είτε οι κοινωνικές δαπάνες και ο κοινωνικός μισθός της εργατικής τάξης ήταν ο βασικός παράγοντας που προκάλεσε την προηγούμενη οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970. Εκτός από τους οικονομολόγους της κατεστημένης σκέψης, η άποψη αυτή κυριάρχησε και στο εσωτερικό της ριζοσπαστικής και μαρξιστικής βιβλιογραφίας. Δες Glyn and Sutcliffe (1972), Glyn (1975), Weisskopf (1979), Bowles and Gintis (1982), O' Connor (1984).

σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, και της πολύ μεγαλύτερης υστέρησης των δημοσίων εσόδων των χωρών αυτών σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Η υστέρηση στα έσοδα δε, οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στους συγκριτικά χαμηλούς άμεσους φόρους επί του εισοδήματος, του πλούτου, κλπ. Στην Ελλάδα συγκεκριμένα το φαινόμενο αυτό έχει να κάνει με τη νόμιμη φοροαποφυγή ή/και μηδενική φορολόγηση μεγάλων μερίδων του οικονομικά ενεργού πληθυσμού εκτός των μισθωτών εργαζομένων. Σημαντικό ρόλο παίζει επίσης η πολύ χαμηλή φορολόγηση των κερδών των ανωνύμων εταιρειών που κυμαίνεται γύρω στο 3% του ΑΕΠ σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες σύμφωνα με το πνεύμα της νεοφιλελεύθερης αντίληψης των τελευταίων δεκαετιών.

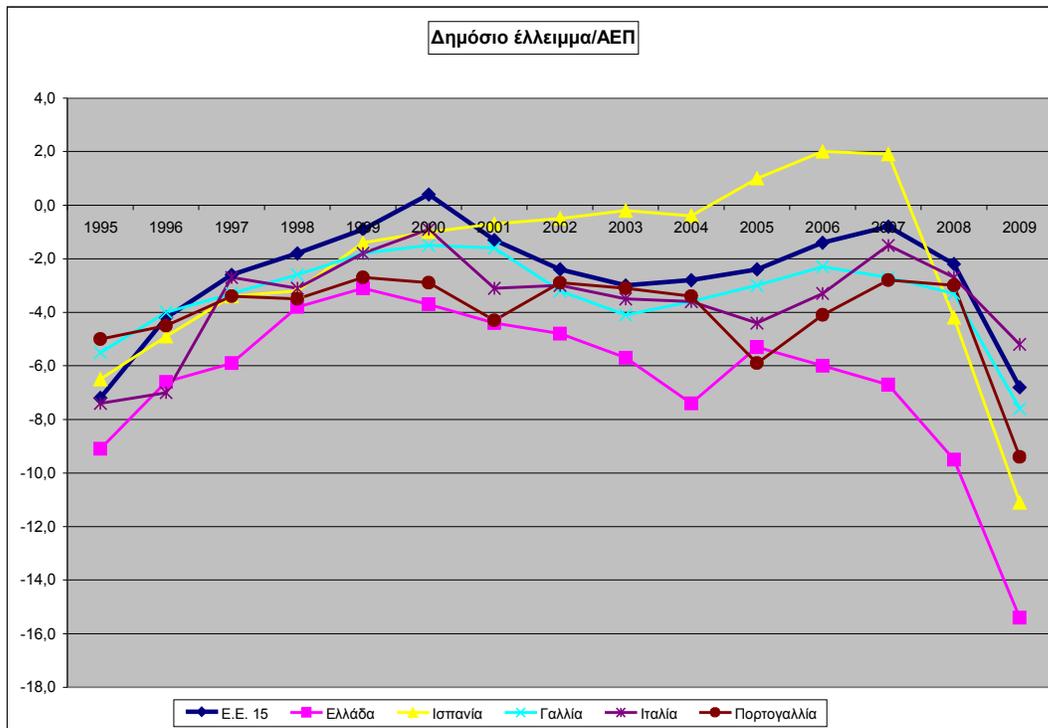
Πίνακας 2: Μέσοι όροι δημοσίων δαπανών, φόρων και δημοσίων ελλειμμάτων ως ποσοστό του ΑΕΠ στις χώρες της Νοτίου Ευρώπης και της Ε.Ε.-15 (1995-2009).

<i>Κατηγορίες</i>	<i>Ε.Ε.-15</i>	<i>Ελλάδα</i>	<i>Πορτογαλία</i>	<i>Ιταλία</i>	<i>Ισπανία</i>	<i>Γαλλία</i>
1. Δημόσιες δαπάνες/ΑΕΠ	47.7	45.9	43.1	49.1	40.5	53.2
2. Δημόσια έσοδα/ΑΕΠ	45.1	39.4	39.1	45.5	38.3	49.9
3. Δημόσιο έλλειμμα/ΑΕΠ	-2.6	-6.5	-4.1	-3.5	-2.2	-3.3
Δημόσιες δαπάνες / ΑΕΠ						
4. Μισθοί δημοσίων υπαλλήλων	10.8	11.0	13.0	10.9	10.5	13.3
5. Δαπάνες εκπαίδευσης	5.2	2.9	6.8	4.7	4.4	6.3
6. Δαπάνες υγείας	6.4	4.4	6.5	6.2	5.4	7.5
7. Δαπάνες κοινωνικής προστασίας	18.8	17.2	14.0	18.0	13.4	21.4
8. Τόκοι δημοσίου χρέους	3.6	6.7	3.2	6.6	3.0	3.0
9. Δαπάνες γενικής κυβέρνησης	7.1	10.6	6.8	10.3	5.7	7.6
10. Άμυνα	1.6	2.6	1.4	1.2	1.1	2.1
Φόροι/ΑΕΠ						
11. Συνολικά έσοδα από φόρους και εισφορές στην κοινωνική ασφάλιση	41.3	34.1	35.3	41.9	34.9	45.4
12. Φορολογικά έσοδα	27.2	21.2	23.7	28.9	22.5	27.1
13. Σύνολο (πραγματικών και τεκμαρτών) εισφορών στην κοινωνική ασφάλιση	14.3	12.9	11.6	13.1	12.9	18.5
14. Φόροι επί του εισοδήματος, πλούτου κ.λπ.	13.2	8.0	9.1	14.4	10.5	10.9
15. Φόροι εισοδήματος	12.3	7.6	8.8	13.9	10.2	9.9
16. Φόροι προσωπικού εισοδήματος	9.7	4.5	5.5	10.9	7.0	7.4
17. Φόροι κερδών Α.Ε.	n.a.	2.9	3.2	2.9	3.1	2.5
18. Έμμεσοι φόροι	13.7	13.0	14.6	14.2	11.6	15.8

Πηγή: Eurostat, Government finance statistics.

Δεν ευσταθούν επομένως οι ισχυρισμοί για διογκωμένο και σπάταλο κράτος είτε σε όρους συνολικών δημοσίων δαπανών είτε σε όρους μισθών των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης. Όσον αφορά και τις δύο αυτές διαστάσεις το ελληνικό κράτος είναι μικρότερο από αυτό της Ευρώπης των 15. Ακόμη περισσότερο δεν επαληθεύονται οι ισχυρισμοί για κράτος-τροχοπέδη της οικονομικής ανάπτυξης λόγω των υπέρογκων φόρων και της στρέβλωσης των κινήτρων. Αντίθετα, η δημοσιονομική δομή του ελληνικού κράτους ήταν σταθερά προσανατολισμένη προς τη μειωμένη φορολογία συνολικά, και ειδικότερα προς τη φοροαποφυγή των εύπορων εισοδηματικών στρωμάτων και των επιχειρήσεων, βοηθώντας έτσι στη συγκρότηση και αναπαραγωγή του κυρίαρχου κοινωνικού και πολιτικού μπλοκ εξουσίας για όλη τη διάρκεια της μεταπολίτευσης.

Διάγραμμα 8: Δημόσιο έλλειμμα ως ποσοστό του ΑΕΠ στις Νοτιοευρωπαϊκές χώρες, 1995-2009

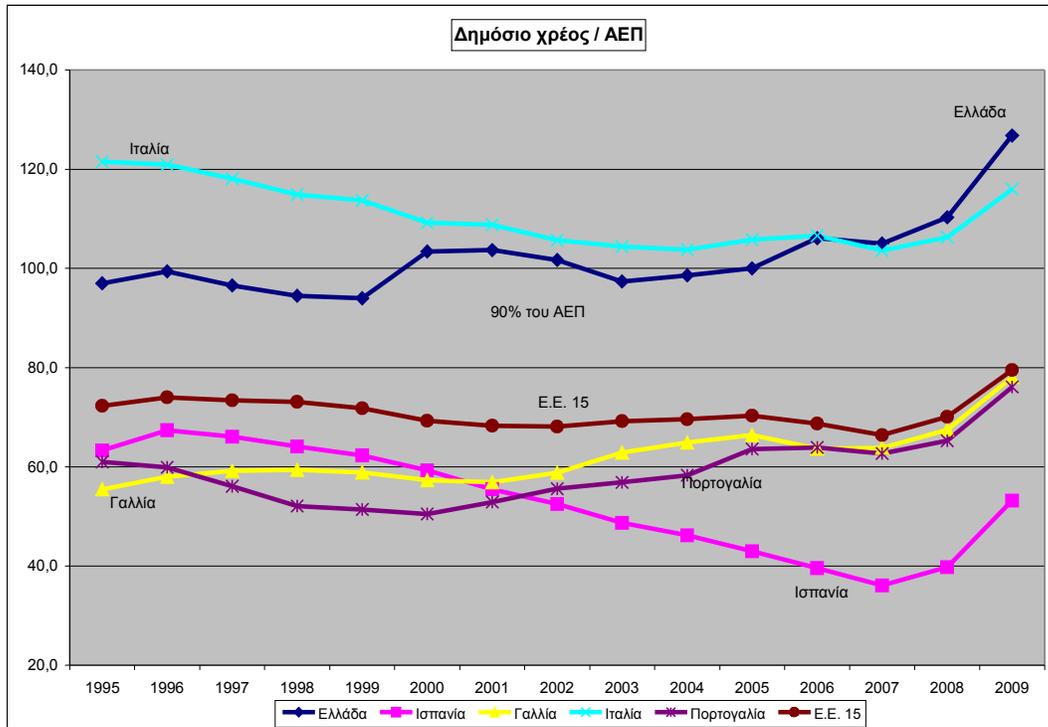

Πηγή: Eurostat, Government finance statistics.

Το επίπεδο των κρατικών εσόδων σαν ποσοστό της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας και η δομή τους (μεγάλη συμμετοχή των άμεσων φόρων των μισθωτών, των έμμεσων φόρων και των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης, μικρή συμμετοχή των φόρων εταιρικών κερδών) σε συνδυασμό με την παρατήρηση από τον πίνακα 2 ότι στην πλευρά των δαπανών ειδικά για την Ελλάδα υπάρχει ένας σαφής προσανατολισμός προς τις μη αναπαραγωγικές δημόσιες δαπάνες (γενική κυβέρνηση, αστυνόμευση, στρατιωτικές δαπάνες, δικαστήρια, φυλακές, τόκοι δημοσίου χρέους, κλπ) σε βάρος των κοινωνικών δαπανών (υγεία, παιδεία, κοινωνική ασφάλιση, κοινωνική πρόνοια, κλπ) προεικάζει σε μεγάλο βαθμό την καθαρή δημοσιονομική θέση των μισθωτών

εργαζομένων. Η τελευταία εκφράζεται από τον **καθαρό κοινωνικό μισθό** που ισούται με τη διαφορά ανάμεσα στα οφέλη που αποκομίζουν οι μισθωτοί εργαζόμενοι⁶ από τις κρατικές δαπάνες σε χρήμα (συντάξεις, επιδόματα ανεργίας, κα) ή σε συλλογική κατανάλωση (υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης, πολιτισμού, κα), και στους φόρους τους οποίους πληρώνουν στο κράτος.⁷

Διάγραμμα 9: Δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ στις Νοτιοευρωπαϊκές χώρες, 1995-2009

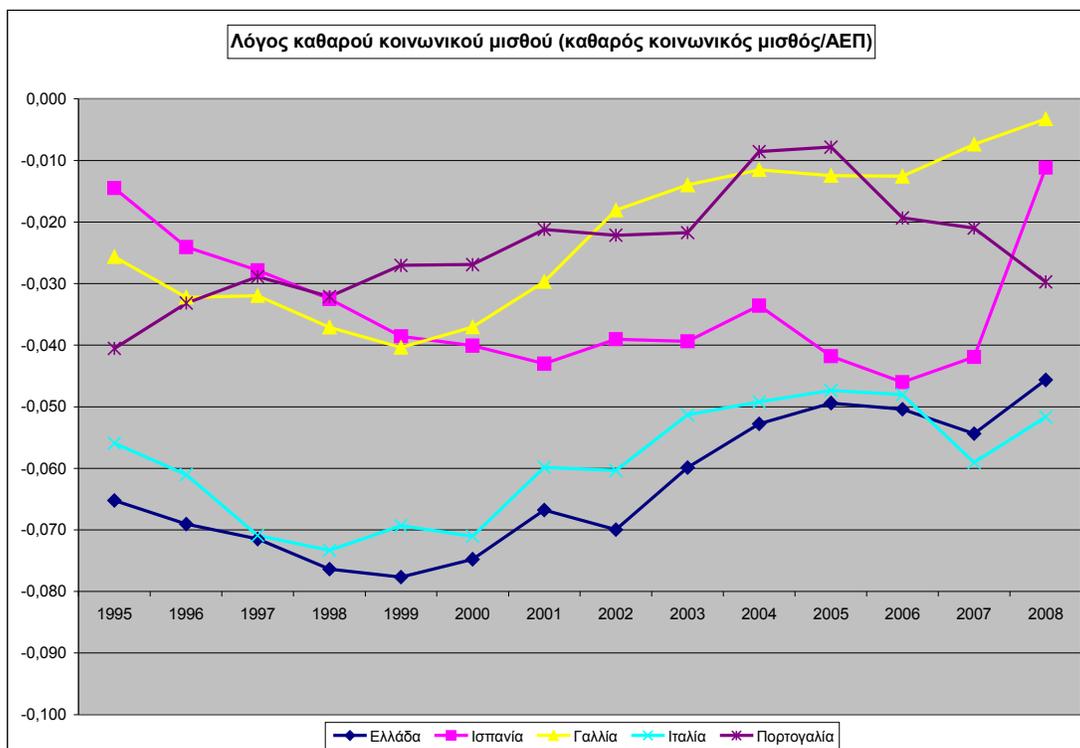
Πηγή: Eurostat, Government finance statistics.

Το μέτρο αυτό της καθαρής δημοσιονομικής θέσης της εργατικής τάξης μπορεί να είναι θετικό ή αρνητικό εκφράζοντας σε απόλυτους όρους την κρατική συνεισφορά ή επιβάρυνση στο εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο της. Ο καθαρός κοινωνικός μισθός ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι ο λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού (net social wage ratio) και εκφράζει την ποσοτική σημασία του καθαρού κοινωνικού μισθού σε σχέση με τη συνολική οικονομική δραστηριότητα..

Διάγραμμα 10: Λόγος καθαρού κοινωνικού μισθού στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, 1995 – 2008.

⁶ Το σύνολο των μισθωτών εργαζομένων χρησιμοποιείται στις σχετικές μελέτες σαν εμπειρική προσέγγιση της εργατικής τάξης.

⁷ Βλέπε Shaikh and Tonak (1994) και Maniatis (2012b) για τη λεπτομερή έκθεση της εμπειρικής μεθόδου υπολογισμού του καθαρού κοινωνικού μισθού των μισθωτών εργαζομένων.

Πηγή: Maniatis (2012)

Στο διάγραμμα 10 και στον πίνακα 3 παρατηρούμε *πρώτον* ότι για όλη τη διάρκεια της περιόδου 1995-2008 ο καθαρός κοινωνικός μισθός σε όλες τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες ήταν αρνητικός, κάτι που σημαίνει ότι όχι μόνο δεν ήταν υπεύθυνοι οι μισθωτοί εργαζόμενοι για τα δημόσια ελλείμματα και τη συσσώρευση δημοσίου χρέους αυτά τα χρόνια αλλά αντίθετα η εργατική τάξη συστηματικά επιδοτούσε το κράτος και πιθανόν και το κεφάλαιο. Στην Ελλάδα μάλιστα ο καθαρός κοινωνικός μισθός ήταν περισσότερο αρνητικός από ότι σε όλες τις άλλες χώρες υπερβαίνοντας το 6% του ΑΕΠ κατά μέσο όρο για όλη την περίοδο, παρότι είχε ανοδική τάση κατά τη δεκαετία του 2000 όπως συνέβη άλλωστε και στις περισσότερες άλλες χώρες.

Πίνακας 3: Μέσοι όροι του καθαρού κοινωνικού μισθού, του δημοσίου ελλείμματος και των τόκων του δημοσίου χρέους ως ποσοστό του ΑΕΠ, 1995-2008.

Έτος	Ελλάδα	Ισπανία	Γαλλία	Ιταλία	Πορτογαλία
Δημόσιο έλλειμμα/ΑΕΠ	-0.065	-0.022	-0.033	-0.035	-0.041
Τόκοι δημοσίου χρέους/ΑΕΠ	0.067	0.030	0.030	0.066	0.032
Καθαρός κοινωνικός μισθός/ΑΕΠ	-0.063	-0.034	-0.022	-0.059	-0.024

Πηγή: Maniatis (2012b)

Δεύτερον, και για την Ελλάδα αλλά και για τις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες παρατηρούμε στον πίνακα 3 ότι κατά μέσο όρο οι τόκοι του δημοσίου χρέους ήταν σχεδόν ίσοι με τα δημόσια ελλείμματα της περιόδου, κάτι που σημαίνει ότι ο πρωτογενής προϋπολογισμός (δηλαδή τα έσοδα μείον τις δαπάνες εκτός τόκων) ήταν ισοσκελισμένος για το σύνολο της περιόδου. Ιδίως για την ελληνική περίπτωση όπου το δημόσιο χρέος βρισκόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ιδιοκτησία ξένων οικονομικών παραγόντων (τραπεζών, επιχειρήσεων, χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων, κρατών, νοικοκυριών) αυτό σημαίνει ότι η τόνωση της συνολικής εγχώριας ζήτησης ήταν χαμηλότερη από ότι υποδεικνύουν σε πρώτη ανάγνωση τα μεγάλα δημόσια ελλείμματα της περιόδου. Μπορούμε να συμπεράνουμε επομένως ότι η τόνωση της ζήτησης που αντιστάθμισε τη χαμηλή επενδυτική δραστηριότητα προερχόταν κυρίως από την αυξημένη καταναλωτική ζήτηση λόγω της επίδρασης πλούτου από τις χρηματιστηριακές και άλλες «φούσκες» και όχι τόσο από τους ελλειμματικούς κρατικούς προϋπολογισμούς.

Συμπερασματικά, από τη συζήτηση σε αυτήν την ενότητα προκύπτει ότι κυρίως η χαμηλή φορολογική επιβάρυνση κοινωνικών στρωμάτων και τάξεων άλλων από την εργατική τάξη και δευτερευόντως οι αυξημένες δαπάνες για κρατική γραφειοκρατία και τόκους δημοσίου χρέους βρίσκονται στη ρίζα των δημοσίων ελλειμμάτων και της διόγκωσης του δημοσίου χρέους της τελευταίας δεκαετίας. Το εισόδημα και το βιοτικό επίπεδο της εργατικής τάξης αφού πάρουμε υπόψη τις αναδιανεμητικές επιδράσεις των δημοσίων δαπανών και των δημοσίων εσόδων που την αφορούν είναι χαμηλότερο από το αγοραίο της εισόδημα. Καθώς ούτε ο αγοραίος μισθός αλλά ούτε και ο έμμεσος κοινωνικός μισθός ευθύνονται για την οικονομική κρίση οι περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες και ιδιαίτερα στις μεταβιβάσεις και τη συλλογική κατανάλωση των εργαζομένων μπορεί να βελτιώνουν τα περιθώρια κερδοφορίας του κεφαλαίου αλλά δεν είναι ικανές να λύσουν το πρόβλημα της κρίσης υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, ένα πρόβλημα που οφείλεται κυρίως στην αύξηση της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου, την κεφαλαιοποίηση της παραγωγής. Επίσης ένα τρίτο συμπέρασμα είναι ότι οι ελλειμματικοί προϋπολογισμοί της περιόδου εμπεριείχαν ισοσκελισμένους πρωτογενείς προϋπολογισμούς και καθώς τα τοκοχρεολύσια κατευθύνονταν κυρίως στο εξωτερικό η τόνωση της ζήτησης από τις ελλειμματικές κρατικές δαπάνες δεν ήταν τόσο ισχυρή. Τέλος, να σημειωθεί ότι τα συμπεράσματα αυτά ισχύουν σε μεγάλο βαθμό και για τις υπόλοιπες νοτιοευρωπαϊκές χώρες και ιδίως την Ισπανία την Πορτογαλία και την Ιταλία.

4. Συμπεράσματα

Για να γίνει καλύτερα κατανοητή η τρέχουσα ελληνική οικονομική κρίση είναι χρήσιμο να τονισθούν τα παρακάτω σημεία που διαμορφώνουν το μακροπρόθεσμο πλαίσιο ανάλυσης μέσα στο οποίο έχουν κινηθεί οι πρόσφατες εξελίξεις:

α) το κοινό μοτίβο που αναδεικνύεται στην εξέλιξη της διαδικασίας της καπιταλιστικής συσσώρευσης στην Ελλάδα και τις άλλες περισσότερο ή λιγότερο αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες για ολόκληρη τη μεταπολεμική περίοδο.⁸ Η

⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι μελέτες των Camara (2007), Marquetti, et al (2010), Maniatis and Passas (2012) για την Ισπανία, Βραζιλία και Ελλάδα αντίστοιχα και μια σειρά από μελέτες για τις ΗΠΑ όπως αυτές των Shaikh and Tonak (1994), Mohun (2006), Shaikh (2011) δείχνουν την ίδια διαχρονική συμπεριφορά του ποσοστού κέρδους και της οικονομικής ανάπτυξης με την

κρίση της ελληνικής οικονομίας είναι πρώτα απ' όλα μέρος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, προκλήθηκε αρχικά από τη λειτουργία του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους λόγω της αυξανόμενης οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου και οξύνθηκε από την ταυτόχρονη παρουσία μεγάλων δημοσιονομικών ανισορροπιών,

β) τα κοινά στοιχεία της δημοσιονομικής δομής της Ελλάδας με αυτήν των νοτιοευρωπαϊκών χωρών, και το συμπέρασμα που προκύπτει από τη σύγκριση της με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ότι τα δημόσια ελλείμματα και η συσσώρευση του δημοσίου χρέους οφείλονται κυρίως στη χαμηλή φορολόγηση του κεφαλαίου και των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων,

γ) η συστηματικά αρνητική καθαρή δημοσιονομική θέση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και στις άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες, όπως υποδηλώνεται από τον αρνητικό καθαρό κοινωνικό μισθό για όλα τα έτη της τελευταίας δεκαεπταετίας.

Συνεπάγεται ότι η κρίση αυτή δεν μπορεί να αποδοθεί σε κατακτήσεις της εργατικής τάξης, στην αύξηση των μισθών πάνω από την αύξηση της παραγωγικότητας ή στα καθαρά οφέλη από τις κοινωνικές δαπάνες των μισθωτών εργαζομένων και συνταξιούχων μετά την αφαίρεση των φόρων που πληρώνουν στο κράτος.

Αντίθετα, είναι προφανές ότι η κρίση είναι προϊόν της σχετικά απρόσκοπτης λειτουργίας του συστήματος κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού. Θα έπρεπε επομένως να αποτελεί ευνοϊκό έδαφος για τη διεξαγωγή της ιδεολογικής και πολιτικής διαμάχης από τη μεριά της εργατικής τάξης και της Αριστεράς. Παρόλα αυτά επιχειρείται και σε μεγάλο βαθμό έχει κατορθωθεί ήδη από το κεφάλαιο και το κράτος να αντιμετωπισθεί με την ίδια συνταγή που χρησιμοποιήθηκε για την κρίση της δεκαετίας του 1970 δηλαδή την επίθεση στο συνολικό βιοτικό επίπεδο (τους μισθούς αλλά και τις κοινωνικές δαπάνες) της εργατικής τάξης και των συγγενών κοινωνικών στρωμάτων. Με αφορμή την κρίση, μια περίοδος αμιγούς, πιο σκληρού νεοφιλελευθερισμού έχει ήδη εγκαινιασθεί στις μέρες μας.

Στην Ελλάδα ειδικά, το δεύτερο και πιο σκληρό μέρος εφαρμογής του νεοφιλελευθερισμού εφαρμόζεται με αφορμή το συσσωρευμένο δημόσιο χρέος. Ξεκινώντας με έναν ιδιαίτερα υψηλό λόγο δημοσίου χρέους προς ΑΕΠ οφειλόμενο κυρίως στη χαμηλή φορολόγηση συγκεκριμένων κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων, η προσπάθεια εκμηδένισης των ελλειμμάτων μειώνει μισθούς και σε δαπάνες που σχετίζονται με τις λειτουργίες του κράτους πρόνοιας, και ενώ αυξάνει τους φόρους σε μισθωτούς και συνταξιούχους, τους μειώνει σε ψηλά εισοδηματικά στρώματα και επιχειρήσεις προσδοκώντας αύξηση των επενδύσεων σύμφωνα με την κατεστημένη οικονομική σκέψη. Όμως, η δραματική μείωση του διαθέσιμου εισοδήματος της πλειοψηφίας του πληθυσμού, η μεγάλη πτώση στην ιδιωτική κατανάλωση σε συνδυασμό με την πτώση στη δημόσια κατανάλωση αποθαρρύνουν τις επενδύσεις δημιουργώντας τη βαθύτερη ύφεση από τα τέλη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου και αποτρέποντας τη σοβαρή μείωση του δημοσίου ελλείμματος, ενώ ταυτόχρονα ο λόγος χρέους προς ΑΕΠ συνεχίζει να αυξάνει. Το πρόβλημα της συνύπαρξης μεγάλων δημοσίων ελλειμμάτων και μεγάλης ύφεσης οδηγεί στην προσπάθεια προσαρμογής μέσω της αγοράς εργασίας και της μείωσης των μισθών στον ιδιωτικό τομέα έτσι ώστε η αύξηση του προϊόντος να έλθει είτε μέσω της προσέλκυσης άμεσων ξένων επενδύσεων, είτε μέσω της αύξησης των καθαρών εξαγωγών. Η δεύτερη εκδοχή είναι πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθεί με την

οργανική σύνθεση κεφαλαίου να είναι η κυρίαρχη μεταβλητή που εξηγεί τις μεταβολές τους.

παραμονή της χώρας στην ευρωζώνη και την ανατιμημένη συναλλαγματική ισοτιμία του ευρώ⁹, ενώ η πρώτη επίσης συγκεντρώνει ελάχιστες πιθανότητες λόγω της συνεχιζόμενης στασιμότητας και ύφεσης στην ευρωπαϊκή και παγκόσμια οικονομία. Στην πραγματικότητα το ακολουθούμενο οικονομικό πρόγραμμα έχει σαν στόχο την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας σε μακροπρόθεσμο ορίζοντα λειτουργώντας σαν μοχλός ενεργοποίησης των εκκαθαριστικών λειτουργιών της κρίσης δηλαδή α) τη «συμμόρφωση» της ελληνικής εργατικής τάξης και την αποδοχή εκ μέρους της πρωτοφανών μειώσεων μισθών β) την απαξίωση μεγάλου μέρους του αποθέματος παγίου κεφαλαίου σε όφελος μερίδας του εγχώριου και ιδίως του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, και γ) τον παραδειγματισμό των μισθωτών εργαζομένων σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η Ελλάδα χρησιμοποιείται σαν παράδειγμα για την επιβολή δημοσιονομικής πειθαρχίας διεθνώς, και ακόμη περισσότερο σαν φόβητρο για την ευρωπαϊκή εργατική τάξη έτσι ώστε να αποδεχθεί ευκολότερα μειώσεις μισθών και κοινωνικών παροχών.

Το αποτέλεσμα αυτών των επιλογών είναι μια συρρίκνωση της οικονομικής δραστηριότητας παρόμοια με αυτήν της Μεγάλης Ύφεσης (σωρευτικά περίπου 15% του ΑΕΠ μέχρι τώρα στα πρώτα τέσσερα χρόνια της ύφεσης) δηλαδή της τελευταίας περίπτωσης που απειλήθηκε σοβαρά το κοινωνικοοικονομικό σύστημα. Οι υλικές αντικειμενικές συνθήκες είναι ώριμες για να εκφρασθεί και πάλι μια τέτοια απειλή. Καθώς είναι προφανές ότι η αγορά και το «αόρατο χέρι» απέτυχαν και πάλι να κατανεύσουν τους πόρους αποτελεσματικά, η αμφισβήτηση του συστήματος οφείλει πλέον να είναι όχι μόνο από την άποψη μιας πιο “δίκαιης” διανομής του εισοδήματος αλλά και από την άποψη της **οικονομικής αποτελεσματικότητας**, της **διεύθυνσης της οικονομίας** και της **αλλαγής των σχέσεων ιδιοκτησίας**.

Στην κατεύθυνση αυτή παράλληλα με την απαιτούμενη και δικαιολογημένη λόγω του τρόπου δημιουργίας του μη αναγνώριση του χρέους, απαραίτητα μέτρα αποτελούν η κοινωνικοποίηση του τραπεζικού συστήματος και των πρώην δημόσιων επιχειρήσεων σε στρατηγικούς τομείς της οικονομίας, η αποεμπορευματοποίηση της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης με την επέκταση του κράτους πρόνοιας και η αμφισβήτηση της κυριαρχίας του κεφαλαίου στην οικονομική και κοινωνική αναπαραγωγή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

⁹ Χωρίς να μπορούμε να επεκταθούμε στο ζήτημα αυτό εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το θέμα του νομίσματος είναι τουλάχιστον δευτερεύον ζήτημα με δεδομένη την έκταση της κρίσης και την απαιτούμενη απάντηση των κυριαρχούμενων τάξεων η οποία δεν μπορεί να είναι τίποτε λιγότερο από αμφισβήτηση της παρούσας κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης. Έτσι κι αλλιώς, οι επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας δεν άλλαξαν σημαντικά με την είσοδο της χώρας στην ευρωζώνη από το 2002 και έπειτα. Οι διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου και δημοσιονομικού εκτροχιασμού εξελίσσονταν από καιρό σύμφωνα με τους νόμους ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής έχοντας σαν κύριους προσδιοριστικούς παράγοντες την τεχνολογική αλλαγή και την ταξική πάλη για τη διανομή του προϊόντος ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία πρώτα στο επίπεδο της αγοράς, και έπειτα με τη διαμεσολάβηση του κράτους.

Ο Μαρξ αναπτύσσει το νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους σε όρους του γενικού μαρξικού ποσοστού κέρδους (R), που εκφράζει τη μέγιστη δυνατή κερδοφορία του συστήματος, μη λαμβάνοντας υπόψη τα κόστη για μη παραγωγική εργασία και μη παραγωγικά έξοδα κυκλοφορίας, επιστασίας, κυκλοφορίας του χρηματικού κεφαλαίου, κλπ. Αυτό ορίζεται ως ο λόγος της υπεραξίας (S) προς το συνολικό απόθεμα παγίου κεφαλαίου στην ιδιωτική οικονομία (K). Η διαχρονική του συμπεριφορά εξαρτάται από τις μεταβολές στη διανομή και στην τεχνολογική πρόοδο δηλαδή από τις μεταβολές στο ποσοστό υπεραξίας (S/V) και στην οργανική σύνθεση κεφαλαίου (K/V).

$$R = S / K = (S/V) / (K/V) \quad (1)$$

Το γενικό μαρξικό ποσοστό κέρδους είναι το άνω όριο του πραγματικού ποσοστού κέρδους (r). Το τελευταίο, το καθαρό ποσοστό κέρδους είναι ο λόγος των κερδών (Π) προς το απόθεμα κεφαλαίου. Είναι η καθαρή απόδοση του επενδυμένου κεφαλαίου και ο οδηγός των επενδυτικών αποφάσεων των καπιταλιστών,

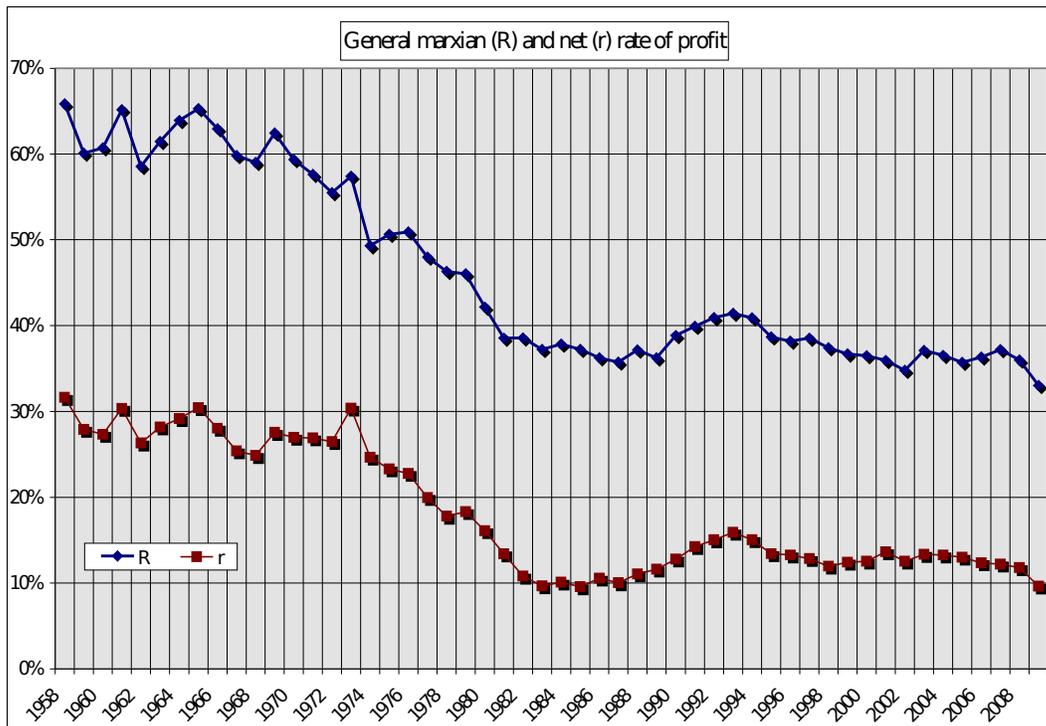
$$r = \Pi / K \quad (2)$$

Επίσης το ποσοστό κέρδους μπορεί να γραφεί:

$$r = \Pi / K = (S - UC) / K = (S/V - UC/V) / (K/V) \quad (3)$$

όπου $UC = UL + UCS$. UC είναι τα συνολικά μη παραγωγικά κόστη που ισούνται με την αμοιβή της μη παραγωγικής εργασίας (UL) συν τα κόστη κυκλοφορίας και τους έμμεσους φόρους (UCS).

Διάγραμμα Π1: Γενικό μαρξικό (R) και καθαρό ποσοστό κέρδους (r) στην ελληνική οικονομία 1958-2009

Πηγή: Maniatis and Passas (2012)

Προφανώς, όταν ο λόγος του μη παραγωγικού κόστους (UC) προς το μεταβλητό κεφάλαιο, την αμοιβή της παραγωγικής εργασίας (V) αυξάνεται τότε το καθαρό ποσοστό κέρδους θα μειώνεται περισσότερο από το γενικό μαρξικό ποσοστό κέρδους, όπως φαίνεται και στο διάγραμμα Π1 ότι συνέβη στη μεταπολεμική ελληνική οικονομία.

Το καθαρό ποσοστό κέρδους r μπορεί επίσης να γραφεί ως το γινόμενο του μεριδίου των κερδών (Π/Y) και του λόγου προϊόντος-κεφαλαίου (Y/K).

$$r = (\Pi/Y) (Y/K) \quad (3)$$

όπου, Y = καθαρό εθνικό εισόδημα, το άθροισμα μισθών και κερδών. Ο πρώτος όρος αντανακλά τις εξελίξεις στη διανομή και ο δεύτερος τις εξελίξεις στην ένταση κεφαλαίου και την τεχνολογική μεταβολή. Το μερίδιο κερδών (και ο λόγος κερδών-μισθών) και το ποσοστό υπεραξίας μπορεί να μην μεταβάλλονται προς την ίδια κατεύθυνση διαχρονικά. Αυτό θα μπορούσε να συμβεί για παράδειγμα αν τα μη παραγωγικά κόστη (UCS and UL) σε σχέση με το μεταβλητό κεφάλαιο αυξάνονταν γρηγορότερα από το ποσοστό υπεραξίας προκαλώντας μια πτώση στο λόγο κερδών μισθών.

$$\Pi/W = (S - UL - UCS)/(UL+V) = (S/V - UL/V - UCS/V)/(1 + UL/V) \quad (4)$$

Τέλος, το αντίστροφο του λόγου κεφαλαίου-προϊόντος είναι ο λόγος που ο Μαρξ αποκαλεί «υλοποιημένη σύνθεση κεφαλαίου» (K/Y), και η αυξητική του τάση

διαχρονικά αποτελεί την ικανή συνθήκη για την πρωτική τάση του ποσοστού κέρδους (Shaikh, 1987, Laibman 2010).

Βιβλιογραφία

- Bellofiore, R. and Halevi, J. (2010). “Could be Raining: The European Crisis After the Great Recession”. *International Journal of Political Economy* 39 no 4, pp.5-30.
- Bowles, S., Gordon, D. and Weisskopf, T. (1986). Power and Profits: The Social Structure of Accumulation and the Profitability of the Postwar US Economy. *Review of Radical Political Economics*, 18 (1&2), 132-167.
- Brenner, R. (1998). “The Economics of Global Turbulence. A Special Report of the World Economy”, 1950-98. *New Left Review* 229.
- (2006). *The Economics of Global Turbulence*, London: Verso.
- Camara, S. (2007). The Dynamics of the Profit Rate in Spain. *Review of Radical Political Economics*, 39 (4), pp. 543-561.
- Crotty, J. (2000). Structural Contradictions of the Global Neoliberal Regime. *Review of Radical Political Economics*, 32 (3), 361-368.
- Glyn, A. and Sutcliffe B. (1972). *Capitalism in crisis: British capitalism, workers and the profit squeeze*. Middlesex: Penguin Press.
- Glyn, A. 1975. Notes on the profit squeeze, *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, 4: 1-11.
- Kotz, D. (2003). Neoliberalism and the SSA theory of long-run capital accumulation, *Review of Radical Political Economics*, 35 (3), pp. 263-270.
- Kotz, D. (2008). Contradictions of economic growth in the Neoliberal era: Accumulation and Crisis in the Contemporary U.S. Economy. *Review of Radical Political Economics*, 40 (2), pp. 174-188.
- Kotz, D. (2009). The financial and economic crisis of 2008: A systemic crisis of neoliberal capitalism. *Review of Radical Political Economics* 41 (3), pp. 305-317.
- Laibman, D. (2010) “Capitalism, Crisis, Renewal: Some Conceptual Excavations”. *Science and Society* 74 no 3: pp. 380-394.
- Maniatis, T. (2012a) Marxist theories of crisis and the current economic crisis *Forum for Social Economics Vol* (forthcoming)
- Maniatis, T. (2012b) Workers’ benefits and taxes and the fiscal crisis in southern Europe, *International Journal of Management Concepts and Philosophy*, Vol 5 (1) (forthcoming)
- Maniatis, T. and Passas, C. (2012) Profitability, capital accumulation and crisis in the Greek economy 1958-2009: A Marxist analysis *Review of Political Economy* (forthcoming)
- Marquetti, A., Maldonado Filho, E., and Lautert, V. (2010). The Profit Rate in Brazil. *Review of Radical Political Economics*, 42 (4), pp. 485-504.
- Mohun (2006). Distributive shares in the US economy, 1964-2001. *Cambridge Journal of Economics*, 30 (3), 347-370.
- Moseley, F. (1988). The rate of surplus value, the organic composition and the general rate of profit in the US economy, 1947-1967: a critique and update of Wolff’s estimates” *American Economic Review* 78(1), 298-303.

- O' Connor, J. (1984). *Accumulation Crisis*, New York: Basil Blackwell.
- Shaikh, A. (1987). "The falling rate of profit and the economic crisis in the US". In *The Imperiled Economy*. New York: Union for Radical Political Economics.
- Shaikh, A. (2011). "The first Great Depression of the 21st Century". In *The Crisis this Time: Socialist Register 2011*. L. Panitch, G. Albo and V. Chibbert (eds) New York/London: Monthly Review Press/Merlin Press.
- Shaikh, A. and Tonak, E.A. (1994). *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*. Cambridge, Cambridge University Press.
- UNCTAD (2012) Statistics online, date accessed 31/1/2012.
- Weisskopf, T. (1979). "Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S. Economy", *Cambridge Journal of Economics*, 3(4), pp. 341-378.
- Λάσκος, Χ. και Τσακαλώτος, Ε. (2011) Χωρίς Επιστροφή: Από τον Κέυνς στη Θάτσερ, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα.
-